

ΣΤΑΥΡΟΥ ΠΑΝΟΥ
Ἐκτάκτου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Regensburg

ΑΠΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ
Κεφάλαια πολιτικῆς φιλοσοφίας

ΑΠΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ Κεφάλαια πολιτικής φιλοσοφίας*

I

Θά αποτελούσε κοινό τόπο αν μιλούσα για τη σημασία του Hegel¹ στη σύγχρονη φιλοσοφία και ιδιαίτερα στη διαλεκτική σκέψη του καιρού μας. Αναφέρομαι ιδιαίτερα στις νεομαρξιστικές αποκλίσεις, την «Κριτική Σχολή» της Φραγκφούρτης, την έπιστημολογική σχολή του Althusser και γενικά τη σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία.

Ιδιαίτερα για την «Κριτική Θεωρία»² των εκπροσώπων της Σχολής της Φραγκφούρτης ή έγγελιανή διαλεκτική θά αποτελέσει μιὰ από τις θεμελιώδεις κατηγορίες που θά ξαναδομηθούν, για νά αποτελέσουν μιὰ κριτική θεωρία του λόγου, της ιστορίας και της κοινωνίας. Η ριζοσπαστική κριτική της έγγελιανής διαλεκτικής από τον Horkheimer και ιδιαίτερα από τον Adorno δέν αποτελεί παρά, όπως πάντα σχεδόν στον χώρο της φιλοσοφίας, πρόβλημα έρμηνείας.

Η προσπάθειά μου συσχετισμού της έγγελιανής διαλεκτικής και της «νεοδιαλεκτικής» σκέψης αποτελεί μιὰ ακόμη προσπάθεια έρμηνείας. Και ή έρμηνεία, όσο κι αν φαίνεται παράξενο, αποτελεί μιάν άλλου είδους «άλλαγή» του κόσμου στο βαθμό που ο κόσμος φαίνεται διαφορετικός στον έρμηνευτή με την έρμηνεία που έπιχειρεί.

Χωρίς τη διαλεκτική έννοια του Λόγου (Vernunft) θά ήταν αδιανόγητη κάθε νεώτερη διαλεκτική. Αυτό αφορά ιδιαίτερα την κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης, έστω κι αν ο ιδρυτής της, ο Max

* Κείμενο δύο μαθημάτων που έγιναν στις 15 και στις 16 'Απριλίου 1975 από τον καθ. κ. Σταύρο Πάνου, ύστερα από πρόσκληση της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων.

1. I. Fetscher, Hegel Grösse und Grenzen, Stuttgart - Berlin - Köln - Mainz 1971, σ. 7 κ.έ.

2. Για την «Κριτική Θεωρία» ένδεικτικά αναφέρω την ενδιαφέρουσα έργασια του G. Ruscioni, La teoria critica della società, Bologna 1968, άναθεωρημένη έκδοση 1970, καθώς και τις έργασίες των Alfred Schmidt, Zur Idee der Kritischen Theorie, München 1974. - Martin Jay, The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950, Boston/Toronto 1973.

Horkheimer, είναι έπηρεασμένος από τόν γαλλικό και γερμανικό διαφωτισμό και ή σκέψη του είναι πολύ πιό κοντά στον Kant¹.

“Όπως είναι γνωστό, ή καντιανή κριτική τής γνώσης εξετάζει τή δυνατότητα πού έχει τò υποκείμενο μέσω τής έμπειρίας και τής νόησης για άσφαλή γνώση. Κατά τόν Kant, ή σχέση τών δεδομένων έμπειρίας και νόησης δέν αποτελεί «άντικείμενο» τής σκέψης. Τò γεγονός τού άντικειμένου τής πείρας και τών «όργάνων» τής γνωστικής δυνατότητας βεβαιώνεται μέσω τής υπερβατικής υποκειμενικότητας· ή λειτουργία αυτή ακολουθεϊ φυσικά τις «υποδείξεις» τής έμπειρίας και τούς κανόνες τής νόησης άσυνειδητα. ‘Ο Hegel θα όνομάση άργότερα όλη αυτή τήν διαδικασία - πραγματικότητα ως «έμπειρικό υποκείμενο», τò όποιο γίνεται άληθινò ως υποκείμενο τής γνώσης μόνο μέσω τού στοχασμού (Reflexion) και τών νόμων πού τόν συνιστοϋν. ‘Η άλλαγή τού άντικειμένου μέσω τού καθορισμού του άνταποκρίνεται στην άλλαγή τού υποκειμένου. Αυτή ή κίνηση δέν αποτελεί μόνο μιá λογική, αλλά και μιá ιστορική εξέλιξη.

“Όπως είναι γνωστό, ή έγγελιανή θέση για τήν αυτόσυνειδησία τού πνεύματος παρουσιάζεται υπό διττή μορφή: αποτελεί παράσταση και κριτική. Παρουσιάζει τις συγκεκριμένες μορφές τών σχέσεων υποκειμένου - άντικειμένου και τις κρίνει ως άφηρημένη υποκειμενικότητα. Τήν άρνηση άφηρημένων κανόνων τής νόησης (Verstand) ó Hegel τήν κατανοεϊ ως διαρκή άρνηση τών μορφών τής αυτόστοχαζόμενης συνειδησης². ‘Ο Horkheimer υιοθέτησε τή διαλεκτική μεταξύ κριτικής και παράστασης και τής έδωσε κεντρική θέση στην Κριτική Θεωρία.

“Έτσι όμως θα μπορούσαμε, μαζί με τούς εκπροσώπους τής Κριτικής Θεωρίας, να θεωρήσουμε τήν έγγελιανή φιλοσοφία ως κριτική τού μεταφυσικού δογματισμού και τού σκεπτικισμού, μιá και οί δύο αυτές έκδοχές - άπόψεις έχουν μιá κοινή άρχή, τήν άφηρημένη έννοια τής υποκειμενικότητας. «Στò βαθμό πού κάθε συγκεκριμένο περιεχόμενο», θα πη ό Horkheimer στη μελέτη του ‘Για τò πρόβλημα τής ‘Αλήθειας’, «άναγνωρίζεται ως άναγκαϊò και έξαρτημένο και στò βαθμό πού άρνούμαστε κάθε ‘πεπερασμένη’ αλήθεια, όπως γίνεται και στον Kant, δέν όφείλει (αυτό τò περιεχόμενο και ή αλήθεια) κατά τόν Hegel να πέση έξω από

1. Βλ. τήν επί ύφηγεσία έργασία τού M. H o r k h e i m e r, *Kants Kritik der Urteilskraft als Bindeglied zwischen theoretischer und praktischer Philosophie*, χωρίς τόπο και χρόνο (τò δακτυλογραφημένο αντίτυπο έχει τή χρονολογία 1925).

2. Th. W. A d o r n o, *Drei Studien zu Hegel*, Frankfurt/M 1963 (1957) σ. 107 κ.έ. (Skoteinos oder wie zu lesen sei). Πρβλ. επίσης H. M a r c u s e, *Hegels Ontologie und die Grundlegung einer Theorie der Geschichtlichkeit*, Frankfurt/M 1932.

τὸ κόσκινο κατὰ τὸν χωρισμὸ τῆς καθαρῆς γνώσης. Μέσω τῆς γνώσης τῶν προϋποθέσεων κάθε ἐπιμέρους ἐκδοχῆς, μέσω τῆς ἄρνησης τῆς ἀπειρίστης ἀπαίτησής του γιὰ ἀλήθεια, δὲν καταστρέφεται αὐτὴ ἢ περιορισμένη γνώση, ἀλλὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ὡς περιορισμένη καὶ μονομερῆς, περιορισμένη ἐκδοχὴ στὸ σύστημα τῆς ἀλήθειας»¹.

Ἡ διαλεκτικὴ σκέψη δὲν ἐξαντλεῖται στὴν ἔκφραση ἐνὸς ὀρισμοῦ, πού, ὅπως εἶναι φυσικό, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι περιορισμένος καὶ τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον καταστρέφεται ἀπὸ τὴ σχετικότητα πού τὸν χαρακτηρίζει. Αὐτὸ μᾶς λέει ὅτι ἡ διαλεκτικὴ δὲν ἀποδυναμώνει τοὺς κανόνες τῆς νόησης, ἀντίθετα τοὺς ἐνισχύει περιορίζοντας τὸ εὐθραυστο περιεχόμενό τους καὶ τοὺς δίνει ὑπεριστορικὴ ἰσχὺ. Ὁ Hegel ὅμως στὴ σχέση ὑποκειμένου - νόησης — τὸ ὑποκείμενον ὑπηρετεῖ τὴ νόηση — γιὰ νὰ ἄρῃ τὸν περιορισμὸ αὐτῆς τῆς σχέσης διαλεκτικά, καὶ ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίσῃ τὸ ἱστορικὸ ὑποκείμενον, δομεῖ τὴ διαλεκτικὴ μεταξὺ παραστάσεως καὶ κριτικῆς ὡς «κίνηση τῆς ἐννοίας». Ἐδῶ βρίσκεται ἡ διακριτικὴ ἄποψη ὅτι οἱ ἀντινομίες μεταξὺ νόησης καὶ Λόγου (Verstand - Vernunft), πού δὲν μποροῦν νὰ λυθοῦν θετικά στὴν ἀστικὴ κοινωνία ἀφρονται μὲ τὴν ἐννοιολογικὴ «μεσολάβηση» μεταξὺ γενικοῦ καὶ εἰδικοῦ. Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ἄρση τῆς ἀντινομικῆς ὡς πρὸς τὸν ἑαυτὸ τῆς νόησης, στὴν ὁποία ὁ Hegel ἀντιπαραθέτει κάθε πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ δραστηριότητα καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποβλέπει στὴν ἄρση τῶν ὑπαρχουσῶν ἀντινομιῶν γενικά.

Βλέπουμε ὅτι μὲ τὴν προσπάθειά του αὐτὴ ὁ Hegel περιορίζει τὴ διαλεκτικὴ², πού μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ γίνεται σ' ἓνα βαθμὸ δογματικὴ καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ διαφορὰ τῆς ἰδεαλιστικῆς ἀπὸ τὴ μὴ ἰδεαλιστικῆς.

Ἡ προσπάθεια τοῦ ἐγελιανοῦ συστήματος νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας, ὡς τὸ πλήρωμα καὶ ἡ ὀλοκλήρωσή της ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἄρση τῆς φιλοσοφικῆς αὐτογνωσίας. Ἡ διαλεκτικὴ εἶναι διαλεκτικὴ στὸ βαθμὸ πού δὲν ὀλοκληρώνεται. Τὸ ἐρώτημα πού τίθεται ἴσως εἶναι: ἔτσι δὲν ἔχουμε μιὰ μεταμόρφωση, μιὰ νέα «περιπέτεια» τῆς διαλεκτικῆς, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Merleau - Ponty³; Ἡ ἀπάντησή μου εἶναι: ἔχουμε μιὰν ἄλλη ἐρμηνεία. Ἡ ἐξέλιξη τῆς γνώσης γίνεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο διαλεκτικὴ μεταξὺ Verstand (νόησης) καὶ Vernunft (Λόγου). Ἐτσι ὅμως ἡ διαλεκτικὴ δὲν ἀποτελεῖ ἓνα ἐννοιολογικὸ κατα-

1. M. Horkheimer, Zum Problem der Wahrheit, «Zeitschrift für Sozialforschung» Jahrg. IV, Heft 3, σ. 328.

2. Περισσότερα στὴν ἐργασία μου «Λογικὴ τοῦ Μηδενός», «Φιλοσοφία» 4 (1974) σ. 59-67.

3. Πρβλ. τὴν ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἐργασία τοῦ M. Merleau - Ponty, Les aventures de la dialectique, Paris 1955.

σκεύασμα ἢ σ' αὐτὴν δὲν ὑπάρχει προτεραιότητα ἐννοιολογική, ἀλλὰ στὸ βαθμὸ πού χαρακτηρίζει καὶ δείχνει σχέσεις τῆς σκέψης ἐπισημαίνει καὶ ὑπογραμμίζει ἀμεσώτερα τὶς σχέσεις φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης, θεωρίας καὶ πράξης.

Ἡ ἀπολυτότητα τῆς ἀλήθειας τῆς ἐγγελιανῆς διαλεκτικῆς θεωρεῖται ὡς ἀκούσιο λάθος αὐτοσυνειδησίας τοῦ «Λόγου». Προεκτείνοντας τὴν κριτικὴ μας θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι σὲ κάθε ἀπόλυτη, «δόκληρη», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ R. Garaudy, ἀλήθεια ἀποτελεῖ ψευδαίσθηση, καὶ ἡ γρηγοροῦσα αὐτο-συνειδησία τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου ἐκφραζομένη ὡς ἀπορία τὴν ἀμφισβητεῖ. Τὸ ἴδιο φυσικὰ πρέπει νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὶς ψευδαισθήσεις τῆς ἐπιστήμης γενικὰ καὶ τὴ συχνὴ ἀπαίτησή της νὰ ἐπιβάλλη στὴν καθόλου γνώση, λόγῳ τῆς ἀληθοφάνειας τῶν πειραμάτων, τὴν ἀλήθεια της. Ἡ ἀπορητικὴ δυνατότητα τοῦ Λόγου βλέπει τοὺς διάφορους συσχετισμοὺς τῶν «ἀληθειῶν» πολὺ διαφορετικoὺς στὰ διάφορα «ἐπίπεδα» τῆς πολιτικῆς, τῆς οἰκονομικῆς, ἀκόμα καὶ τῆς γλωσσικῆς πράξης. Αὐτὴ ἡ θέση δὲν ἀποτελεῖ ἐπανάληψη τοῦ φιλοσοφικοῦ σχετικισμοῦ, ἀλλὰ πιὸ πολὺ ἀνθρωπολογικὴ αὐτογνωσία, στὴν ὁποία βοήθησαν ἰδιαίτερα καὶ οἱ κατακτήσεις τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς πράξης.

Ἦνάρχει μὲ ἄλλα λόγια ἓνα νέο κριτήριο, πιὸ σωστά, ἡ ἀπαίτηση τῆς πράξης γίνεται ἓνα νέο κριτήριο, κριτήριο ἀποτιμήσεως τοῦ ὀρίζοντα πού τὸ γεγονὸς τοῦ κοσμολογικοῦ, ἱστορικοκοινωνικοῦ καὶ ἀνθρωπολογικοῦ γίνεσθαι ἀπαιτεῖ.

Στὴ συνεχῆ ἀποπροσωποποίηση τοῦ ἀνθρώπου, τὴ σύνθλιψή του ἀπὸ τὴ δυνάστευση τῶν τεχνολογικῶν καὶ καταναλωτικῶν μεγεθῶν ἡ ἔσχατη λύση ἴσως βρίσκεται στὴν ἐλαχιστοποίηση τῆς διαβρωτικῆς προσπάθειας ἀπανθρωπισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου στὸν χῶρο μιᾶς «λογικῆς κοινωνίας». Αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς λογικῆς κοινωνίας δὲν εἶναι μόνο ἔννοια ἱστορικῆ, ἀλλὰ οὔτε καὶ οὐτοπικῆ. Ὁ Kant ἀποκάλυψε στὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας τὸ ἄ-λογο τοῦ Λόγου σὲ σχέση μὲ τὸ *a priori* καὶ τὸν ἐμπειρικὸ κόσμ¹. Οἱ ὕψιστοι ὀρισμοὶ τοῦ ἀνθρώπινου λόγου ἀποτελοῦν ὁμολογία τῆς «ἀγνωσίας» του.

Μὲ τὴ δραστηριότητα καὶ τὴν πράξη τοῦ ἀνθρώπου δημιουργεῖται μιὰ ἐντελῶς ἄλλη «ἐννοιολογία», μιὰ ἐντελῶς ἄλλη λογικὴ, πού πρέπει νὰ δομηθῆ μὲ μιὰ νέα δεξιότητα τοῦ ἀνθρώπου πού θὰ συναρτᾶται μὲ αὐτὸ τὸ γεγονὸς τῆς πράξης.

1. Stavros Panou, Zur Metaphysik des Ichs, «Tijdschrift voor Filosofie» 34 (1972) 489-499. Κοίτ. ἐπίσης τὴν ἐργασία μου Sein und Transzendenz. Kritische Bemerkungen zur Ontologie Kants στὸ: Akten des 4. Intern. Kant-Kongresses, Mainz 1974, Teil II, 2, σ. 932-935.

Ἄλλοτε οὖν ὁ Hegel εἶδε αὐτὲς τὶς ἀντινομικὲς καταστάσεις μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης καὶ ἔδωσε ἢ μᾶλλον προσπάθησε νὰ δώσῃ μιὰ λύση. Ἡ λύση τοῦ ἦταν μονοσήμαντη. Ὁ Λόγος, ποῦ κατὰ τὸν Kant στρέφεται ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του, στὸν Hegel γίνεται βεβαιωτικὸς εἰς βάρος τῆς ὀξύτητος τῶν ὑπαρχόντων ἀνταγωνισμῶν. Ὅσο περισσότερο ἡ «ἀστικὴ» κοινωνία ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἐπίλυση τῶν ἐπαναστατικῶν ὑποσχέσεων γιὰ «ἐλευθερία, ἰσότητα καὶ ἀδελφосὺνη» τόσο λιγότερο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπιμένουμε, ὅπως ὁ Hegel, στὴν ὑπαρξὴ τῆς δυνάμεως τοῦ Λόγου.

Ἀποτελεῖ ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα ἕναν χῶρο «παραλόγου»; Ἴσως ὄχι, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ τῆς «λογικῆς κοινωνίας» θὰ πρέπει νὰ κερδηθῇ μέσω μιᾶς συγκεκριμένης ἄρνησης, χωρὶς νὰ παραγνωρίζεται ἡ οὐτοπικὴ ἀρχὴ τῆς συνδιαλλαγῆς.

Ἡ ἄρνηση ἀποτελεῖ παράγοντα ἀλλαγῆς στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἀγῶνα τῶν τάξεων¹. Ἡ ἐγγελιανὴ ἔννοια τῆς συγκεκριμένης ἄρνησης — μέθοδος καὶ περιεχόμενο τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας — γίνεται στὴ νεοδιαλεκτικὴ σκέψη τρόπος καταπολέμησης τοῦ κυριαρχοῦντος παραλογισμοῦ. Ἡ «συγκεκριμένη ἄρνηση» ἀποτελεῖ διαλεκτικὴ μέθοδο στὴ σχέση τῆς μὲ τὶς ἐπιμέρους ἐπιστῆμες καὶ παράλληλα διαλεκτικὴ πράξι στὴ συγκεκριμένη ἄρνηση πολιτικῆς κυριαρχίας. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, νὰ ἰσχύῃ μόνο μὲ τὸ νόημα ἑνὸς παραλληλισμοῦ θεωρίας καὶ πράξης· πολὺ περισσότερο, ἀκολουθεῖ τὶς δύο μορφὲς τῆς διαλεκτικῆς καὶ μόνιμη ἐπιδιώξι τῆς γίνεται ἡ ἄρση τῆς ταξικῆς κοινωνίας.

Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι μιὰ τέτοια θέση δὲν ἐπαγγέλλεται ἀπόλυτες ἀλήθειες, ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια τῆς εἶναι ἀλήθεια ὑπὸ προϋποθέσεις, παράλληλα ὑποκειμενικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀκόμα μιὰ πολιτικὴ δραστηριότητα ποῦ τῆς ἐπιτρέπει νὰ αὐτοπραγματώνεται.

Ἐχομε νὰ κάνουμε στὸν χῶρο αὐτὸ μὲ μιὰ αὐτοκριτικὴ τοῦ Λόγου, ποῦ προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀνταγωνισμὸς Λόγου καὶ φύσης βρίσκεται σὲ μιὰ ὀξύτατη φάση καὶ ἀκόμα ὅτι σ' αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς ἀλλοτρίωσης ἡ ἰδέα τῆς ἀλήθειας τῆς εἶναι ἀκόμα προσιτῆ.

Μιὰ τέτοιου εἴδους αὐτοκριτικὴ τοῦ Λόγου εἶναι συνεπής, γιὰτὶ γνωρίζει τὰ ὅριά της καὶ καθορίζει τὸ βαθμὸ τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀναγκαιότητάς της γιὰ ὅ,τι ὀνομάσαμε διαλεκτικὴ.

Προσπάθειά μου ἦταν νὰ δείξω τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐγγελιανὴ βεβαιότητα στὴ μέσω τῆς συγκεκριμένης «ἄρνησης» ἀπορία.

1. W. Fikentscher, Zur politischen Kritik an Marxismus und Neomarxismus als ideologische Grundlagen der Studentenunruhen 1965/69, Tübingen 1971.

II

Είδαμε πιό πάνω ότι η βεβαιότητα του Λόγου εκφράζεται με μια ιδεαλιστική διαλεκτική που ενσωματώνεται στη λογική και η οποία αποτελεί το πᾶν στη φιλοσοφία του Hegel: ὅ,τι εἶναι λογικὸ εἶναι και πραγματικό. Ἴδου τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐγελιανοῦ παν - λογισμοῦ¹.

Ἡ ἐγελιανὴ διαλεκτικὴ δοκιμάζεται σκληρὰ ἀπὸ τοὺς ἐπιγόνους τῆς «ἀριστερῆς» πτέρυγας, γιὰ νὰ πάρη τὴ μορφή τῆς ματεριαλιστικῆς διαλεκτικῆς με τὸν Marx καὶ τὸν Engels καὶ νὰ ἐρμηνευθῆ με τρόπους πολλαπλοὺς πού δημιουργοῦν ὅ,τι σήμερα ἀποκαλοῦμε νεοδιαλεκτικὴ σκέψη. Ἡ σκέψη αὐτή, ἡ νεοδιαλεκτικὴ, κινεῖται σ' ἕναν χῶρο πού και τὸ δόγμα ξεπερνᾷ, ἀλλὰ και με τὴν ἀπορητικὴ τῆς μορφή συνθέτει, κατὰ τὴ γνώμη μου, μιὰ καιρία στιγμή στὴν ὅλη πορεία τῆς ἐν γένει διαλεκτικῆς σκέψης. Ἡ Κριτικὴ Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης, στὴν ὅποια ἤδη ἀναφέρθηκα, θὰ γνωρίση με τὸν Adorno καὶ ἰδιαίτερα με τὸ ἔργο του «Ἄρνητικὴ Διαλεκτικὴ»², μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερες στιγμές τῆς.

Με τὴν ἀρνητικὴ διαλεκτικὴ τοῦ Adorno δὲν ἀμφισβητεῖται ἀπλῶς ὁ κατηγορηματικὸς τρόπος τῆς ἐγελιανῆς διαλεκτικῆς, ὡς ἀλήθειας πού γίνεται δόγμα και (μιὰ) μορφή καταναγκασμοῦ, ἀλλὰ μεταποιεῖται τὸ περιεχόμενο τῆς συγκεκριμένης ἄρνησης, ἡ ὅποια λειτουργεῖ ἔτσι ὡς μιὰ διαρκῆς ἀντίρρηση, ὡς ἀπαίτηση και πρόταση.

Ἡ ἀναφορά μου στὸν χαρακτήρα τῆς ἐγελιανῆς διαλεκτικῆς και στὸν «μηδενικὸ» χαρακτήρα τῆς συγκεκριμένης ἄρνησης στὸν Hegel ὀδηγεῖ σὲ μερικὰ συμπεράσματα, στὰ ὅποια μᾶς βοήθησε ἡ ἱστορικὴ πείρα και ὁ φιλοσοφικὸς διάλογος. Ὁ ἀντικειμενικὸς χαρακτήρας τόσο τῆς ιδεαλιστικῆς διαλεκτικῆς ὅσο και τῆς ματεριαλιστικῆς ἀμφισβητοῦνται. Καὶ οἱ δύο μορφές διαλεκτικῆς ὀδηγοῦν σὲ μιὰ πόλωση, σὲ μιὰ δογματικὴ ἀπολυτότητα, πού δὲν ἐπιτρέπει περιθώρια κινήσεως. Αὐτὴ ἡ θέση δὲ σημαίνει παραγνώριση ἢ ἄρνηση ὅλων τῶν θέσεών τους, κάθε ἄλλο, σημαίνει ὅμως μιὰ τρίτη ἢ μᾶλλον πολλαπλὴς ἄλλες δυνατότητες³.

Ἡ πράξη, ὅπως ἤδη εἶπα, ἀποτελεῖ μιὰ ἄλλη διάσταση, πού παραγνωρίστηκε, και ἡ ὅποια δημιουργεῖ γιὰ τὴν ἱστορικοκοινωνικὴ πραγμα-

1. Γιὰ τὴ λογικὴ τοῦ Hegel μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρω τὸ ἰδιαίτερα ἀξιόλογο ἔργο τοῦ H. F. Fulda, *Das Problem einer Einleitung in Hegels Wissenschaft der Logik*, Frankfurt/M 1905 και τὸ «κλασσικὸ» πιὰ ἔργο τοῦ J. Hyppolite, *Logique et Existence. Essai sur la Logique de Hegel*, Paris 1953 (παρὰ τίς ὅποιες ἐπιφυλάξεις).

2. Th. W. Adorno, *Negative Dialektik*, Frankfurt/M 1966.

3. A. Künzli, *Linker Irrationalismus, στὸ: Aufklärung und Dialektik*, Freiburg 1971, σ. 110 κ.έ.

τικότητα νέες δυνατότητες πού καθορίζουν καὶ τὴ σημαντικὴ τοῦ Λόγου καὶ εἶτε τὸ θέλουμε εἶτε ὄχι τὸ περιεχόμενο τῆς διαλεκτικῆς¹. Πιὸ συγκεκριμένα: ἡ ἐγελιανὴ λογικὴ, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι μιὰ λογικὴ τῆς ταυτότητας: ὅ,τι εἶναι λογικὸ εἶναι πραγματικὸ, ὅ,τι εἶναι πραγματικὸ εἶναι λογικὸ. Ἡ θέση αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν ἔννοια τῆς ὁλότητας καὶ ἡ ἔννοια αὐτὴ περιέχει δύο πράγματα: τὴ (συνθετικὴ) ἀρχὴ τῆς ἄρνησης ὡς τῆς ἀρχῆς τοῦ γίνεσθαι πού προέρχεται ἀπὸ διαρκεῖς ἀντινομίες καὶ ἀντιλαμβάνεται τὴν ὁλότητα ὡς κάτι τὸ ἀνοιχτό, καὶ τὴν (ἀναλυτικὴ) ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τοὺς ἀνταγωνισμοὺς πού ἐκφράζονται μέσω τῶν ἔννοιῶν, ὡς τὴν ἀρχὴ πού ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ἐνότητα. Φυσικὰ θὰ ἦταν περιττὸ νὰ πῶ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητας ἔχει νόημα μόνο ὡς συμπληρωματικὴ ἔννοια τῆς διαιρετότητάς της².

Ἡ ἔννοια τῆς «γινόμενης» ὁλότητας ὑποτιμᾷ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀνταγωνιστικὸ στοιχεῖο πού ὑπάρχει στὸ ὄν γίνεται ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας καὶ ἀκόμη ὑποτιμᾷ τὴ συνθετικὴ στιγμή τῆς ἄρνησης ὡς χαρακτηριστικὸ τοῦ γίνεσθαι. Ἡ διαλεκτικὴ ὡς συνθέτουσα μέθοδος χρειάζεται τὴν ἀδράνεια στὴν ἐναντιότητα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ ἐνότητας καὶ πολλαπλότητας. Στὸ βαθμὸ πού ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐκφρασθῇ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀνταγωνιζόμενες πλευρὲς ἡ ταυτότητα εἶναι παρούσα. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἴδια ἡ παρουσία τῆς ταυτότητας στὴ διαλεκτικὴ της ἐκφραση μιλά γιὰ τὴ μὴ ταυτότητά της.

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ τοῦ Adorno στὴ λογικὴ τῆς ταυτότητας τοῦ Hegel εἶναι πού τῆς δίνει ἓνα πρῶτο στοιχεῖο ἀρνητικότητας. Ἡ ἀρνητικότητά τῆς διαλεκτικῆς ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴ σταθερὴ τῆς ἐναντιότητας τοῦ ἐναντίου: τὴν ἀπαγόρευση τῆς σύνθεσής του.

Ὅα μποροῦσε νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο παραγνῶρίζεται ἡ συνεχὴς αὐξηση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἄν δὲν κάνω λάθος, νομίζω ὅτι συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, καὶ ἡ ἔννοια «μεσολάβησης» (σχέσης) καθορίζει αὐτὴ τὴ σχέση τῶν ἀντίθετων μερῶν. Ἡ προσπάθεια ἦταν, ἂν βλέπω σωστά, νὰ ἀνακαλυφθῇ μέσω τῆς μεσολαβητικῆς ἔννοιας μιὰ πρωταρχικὴ ἀρχή, ἀλλὰ ἔτσι ἐγινε ἓνα «σημαντικὸ» λάθος: ἡ σχέση θεωρήθηκε ὡς οὐσιαστικὴ ἔννοια.

Αὐτὴ εἶναι μιὰ γνωσιοθεωρητικὴ «δικαιολόγηση» γιὰ τὴν «προτεραιότητα τοῦ ἀντικειμένου» στὴ σχέση ὑποκειμένου - ἀντικειμένου στὴν ἐξέλιξη τῆς γνώσης καὶ τῶν μορφῶν τῆς σκέψης. Ὁ Adorno δὲν ἔχει

1. Stavros Panou, *Dialektik der Praxis*, στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου *Dialektisches Denken*, München 1973, σ. 7 κ.έ.

2. Πρβλ. τὴν ἐργασία μου *Logische Identität. Bemerkungen zur Hegelschen Logik*, στὸ: *Akten des V Intern. Hegels - Kongresses*, Stuttgart (27-31 Mai) 1975.

άδικο όταν τονίζει ότι και όταν ή σχέση έχει την προτεραιότητα σε αναφορά με τὰ σχετιζόμενα — ή προτεραιότητα ή ίδια αποκλείει τὸ ἕνα σχετιζόμενο ἀπὸ τὸ ἄλλο — δὲν θὰ πρέπει νὰ δώσουμε τόσο βάρος στὴ σχέση ὥστε τὸ σχετιζόμενο νὰ βρισκεται σταθερὰ καὶ μόνιμα ὑπὸ τὴν σχέση. Τὸ ὅτι πάλι μιλοῦμε γιὰ προτεραιότητα τοῦ ἀντικειμένου δὲν παρουσιάζει τίποτε τὸ ἀντινομικό. Ὅταν ὁ Adorno ἀναφέρεται στὴν «ὀλότητα» καὶ ἀντιτίθεται σ' αὐτήν, δὲν τὸ κάνει ἐπειδὴ ἀντιτίθεται στὴν ἔννοια τῆς ὀλότητας, ἀλλὰ ἐπειδὴ πιστεύει ὅτι ἡ λειτουργία τῆς σκέψης εἶναι μιὰ λειτουργία ταύτισης, ἰσοπέδωσης, ἐξαντικειμενίσης. Μὲ ἄλλα λόγια ὑπάρχει στὸ σκέπτεσθαι μιὰ a priori «θέληση γιὰ ταύτιση» (ταυτότητα). Αὐτὴ ἡ θέληση δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ θέληση γιὰ γνώση τοῦ καθ' αὐτὸ τῶν πραγμάτων: ταυτόσημο μὲ τὸν ἑαυτό του εἶναι ὅ,τι μένει κλεισμένο στὸν ἑαυτό του, ὅ,τι δὲν ἀλλάζει ἀπὸ τὶς τυπικὲς κατηγορίες τοῦ γιὰ μᾶς¹.

Μιὰ τέτοια ταυτότητα εἶναι a priori, ὄχι μόνον κατὰ τὸν Kant, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς νεοδιαλεκτικούς, κάτι ποὺ δὲν δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὸ θὰ πῆ ἀπλούστερα τὸ ἐξῆς: Οἱ κατηγορίες τῆς πραγματικότητας, τὶς ὁποῖες δομεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἐπηρεάζονται μὲσω τῆς συνειδησίσεως, καὶ στὴ διαμόρφωση τῆς συνειδησίσεως «μεσολαβεῖ» ἡ ἐξωανθρώπινη φύση. Ὁ ἄνθρωπος, δὲν μπορεῖ νὰ συγκρουσθῆ ἀπόλυτα μὲ τὴν κατάστασή αὐτή. Τὸ πρόβλημα ὅμως θὰ μπορούσε νὰ τεθῆ καὶ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ ἐπιδράσεως στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση τῶν κατηγοριῶν τοῦ «κοινωνικοῦ εἶναι ἢ τῆς φύσεως».

Μὲ τὴν ἀλλαγὴ χαρακτήρα τοῦ γιὰ μᾶς, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ταυτότητας, τὸ ὁποῖο (γιὰ μᾶς) γίνεται καθοριστικὸ γιὰ τὴ συνείδηση, ὅπως ἡ συνείδηση εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, παρουσιάζεται μιὰ ἀντινομία, τὴν ὁποία εἶδε ὁ Kant: ἡ ἔννοια τῆς ταυτότητας περιέχει δυὸ πράγματα συγχρόνως, τὸ πρᾶγμα ὅπως εἶναι καθ' αὐτὸ καὶ ὅπως ἐμφανίζεται σ' ἐμᾶς. Ἡ θέση ὅτι «δὲν μπορεῖ νὰ συγκρουσθῆ ὁ ἄνθρωπος» πάντοτε μὲ τὴν πραγματικότητα ποὺ διαμορφώνει τὴ συνείδησή του νομίζω ὅτι τονίζει περισσότερο τὴν ὑπεροχὴ τοῦ γιὰ μᾶς. Ἀνεφερα πῶς πάνω ὅτι ἡ λειτουργία τῆς σκέψης περιέχει μιὰ θέληση γιὰ σύνθεση. Ὁ Adorno βλέπει σωστὰ ὅταν λέη ὅτι σ' αὐτὴ τὴ σύνθεση βοηθᾶ ἐξ ἴσου ἡ γλώσσα. Θέληση γιὰ σύνθεση σημαίνει γι' αὐτὸν θέληση γιὰ ταυτότητα. Ὁ ἴδιος θὰ πῆ: «Σὲ κάθε σύνθεση ἐργάζεται ἡ θέληση γιὰ ταυτό-

1. Πρβ. τὸ τμήμα τῆς Negative Dialektik «Zur Dialektik von Identität», σ. 147 κ.έ. καὶ τὴν ἐργασία τοῦ M. K e r k h o f f, Die Rettung des Nichtidentischen, «Philos. Rundschau» 20 (1974) 150 κ.έ.

τητα» καὶ θὰ συνεχίση: «ὡς a priori καὶ μόνιμη λειτουργία τῆς σκέψης φαίνεται θετική καὶ ἐπιθυμητή».

Κάθε ἔννοια ἔχει μιὰ copula: προσημαίνεται ἀπὸ τὰ ὄντα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται. Ὁ Adorno ὑποστηρίζει μιὰ θέση ποῦ εἶναι ἐναντίον τῆς κατηγορίας τοῦ Husserl¹ «τοῦ διττοῦ ἀντικειμένου» — μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὁποίας ἡ λογικὴ γίνεται στατική —, ποῦ λέει: οἱ προτάσεις τῆς τυπικῆς λογικῆς «ἰσχύουν μόνο γιὰ ἀντικείμενα». Τὸ θεμελιῶδες τμήμα τῆς «Ἀρνητικῆς Διαλεκτικῆς» ἀρχίζει μὲ τὴν ἴδια σκέψη: «Κανένα εἶναι χωρὶς ὄν» (kein Sein ohne Seiendes)². Αὐτὴ ἡ σταθερὴ σχέση τῶν ἐννοιῶν στὰ πράγματα ἀποτελεῖ καὶ τὴν τεράστια ἀλλαγὴ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀντίθετη φορὰ ποῦ ἀκολουθεῖ ἡ σκέψη τοῦ Hegel.

Ἡ ἔννοια τῆς ὁλότητας εἶναι μιὰ ἄλλη ἔκφραση γιὰ τὸ πᾶν. Ἐναντίον αὐτῆς τῆς ὁλότητας ὄχι ὡς ἔννοιας, ἀλλὰ ὡς ὑποκατάστασης τοῦ παντὸς στρέφεται ὁ Adorno. Ἔτσι δὲν πρέπει νὰ κατανοηθῇ ἡ ἔκφραση: ἡ ἔννοια τοῦ παντὸς εἶναι ἀναληθής, ἀλλά: τὸ πᾶν εἶναι τὸ ἀναληθές. Ὅ,τι δικαίωνει τὸν χαρακτήρα τοῦ «διαλεκτικοῦ» στὴ σκέψη τῆς ἀρνητικῆς διαλεκτικῆς εἶναι ἡ προτεραιότητά τῆς μὴ - ταυτότητας στὴν ἔννοια τῆς ταυτότητας. Ποῦ βρίσκεται ἡ ἀρνητικὴ ὁλότητα, μιὰ καὶ ἡ διαδικασία στὴ σκέψη τοῦ Adorno εἶναι σχεδὸν ταυτόσημη μὲ τὴ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος», ἀφοῦ ἡ συνθετικὴ στιγμή τῶν ἐννοιῶν ἀναγνωρίζει τὸ μὴ ἐννοιολογικὸ ὡς τὸ περιεχόμενό της; Νομίζω στὸ ἐξῆς σημεῖο: Τὸ μὴ ἐννοιολογικὸ παρασύρει τὴν ἔννοια καὶ τὴν ἀλλάζει. Προσπάθεια τοῦ Adorno εἶναι νὰ δείξῃ στὴ γνωσιολογία ὅτι ἡ ἴδια ὁδηγεῖται πρὸς τὴ διαλεκτική. Παραθέτω τὴ θέση τῆς «Ἀρνητικῆς Διαλεκτικῆς»: «Ἀπὸ τὴ σταθερὴ διαλεκτικὴ σχέση τίποτε δὲν ὁδηγεῖ πρὸς τὰ ἔξω ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἴδια. Ἡ διαλεκτικὴ στέκεται κριτικὰ ἀπέναντι στὴν ἴδια, στοχάζεται τὴν κίνησή της, διαφορετικὰ θὰ ἔμενε ἡ καντιανὴ ἀπαίτηση, ποῦ εἶναι ἐνάντια στὸν Hegel, ἀδικαίωτη. Μιὰ τέτοια διαλεκτικὴ εἶναι ἀρνητικὴ. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴ διαφορὰ σὲ σχέση μὲ τὸν Hegel. Σ' αὐτὴ συμπίπτει ταυτότητα καὶ θετικότητά»³.

Ἡ ἀρνητικὴ τῆς διαλεκτικῆς ἀποτελεῖ ἀπαίτηση τῆς ἴδιας, ὅπως τῆς λογικῆς ἢ διαλεκτικῆς. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς ἀρνητικότητας τῆς διαλεκτικῆς, ποῦ δὲν ἐμφανίζεται ὡς βεβαιότητα, ἀλλὰ ὡς κριτικὴ καὶ συνεχῆς διακίνηση, ἡ διαλεκτικὴ λέει τί εἶναι κά τι, ἐνῶ ἡ λογι-

1. Πρβ. τὴν ἐργασία τοῦ Th. W. Adorno, Zur Metakritik der Erkenntnistheorie, Studien über Husserl und die phänomenologischen Antinomien, Stuttgart 1956.

2. Negative Dialektik σ. 137. Βλ. ἐπίσης σ. 42.

3. Ὁ.π., σ. 143.

κή τῆς ταυτότητας λέει τί λείπει ἀπὸ κάτι, τί δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο. Αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει στὴν ἐγγελιανή σκέψη, ἡ ὁποία μέσω τοῦ καθορισμοῦ τοῦ παντός ὡς ὁλότητας μεταβάλλει τὸ συνθετικὸ στοιχεῖο σὲ θετικόν. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀπαράδεκτο, γιατί ὄχι μόνο «ὀλοκληρώνει» τὴν κλασσικὴ ἀφηρημένη σκέψη τῆς ταυτότητας καὶ τῆς δομῆς ἰσορροπίας τῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ ὑποστηρίζει τὴν ταυτότητα τοῦ ἀληθοῦς μὲ τὸ πᾶν. Ἡ ἐρμηνεία μας ἔτσι γίνεται πιὸ σωστή, ἂν ποῦμε: «Τὸ ἀληθινὸ εἶναι τὸ ὄλο». «Τὸ ὄλο εἶναι τὸ ἀναληθές». Ἴσως δὲν εἶναι ἐξ ὀλοκληροῦ πιὸ σημαντικὴ αὐτὴ ἢ πρόταση, ὅπως δὴποτε ὅμως εἶναι μιὰ οὐσιαστικὴ πρόοδος τῆς γνώσης. Αὐτὴ ἢ θέση δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Hegel λέει ἀναλήθειες, σημαίνει ὅμως ὅτι ὁ Adorno εἶδε σωστά ὅτι τὸ ὄλο — τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴ μὴ ἰδεαλιστικὴ του σκοπιὰ κατανοεῖται ὡς περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς πράξης — εἶναι ἢ ἀλήθεια τῆς πραγματικότητας.

Στὴν πράξη τὸ ἀληθινὸ εἶναι τὸ ὄλο, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ὄλο εἶναι τὸ ἀναληθές. Ὁ δυναμισμὸς τῆς κοινωνίας, ὁ ὁποῖος ἀποσυντίθεται ἀπὸ τὴ συνθετικὴ διαλεκτικὴ, θεωρεῖται ὡς στατικὸς. Αὐτὴ ἢ στατικότητα, ἢ ἀνυπαρξία πραγματικῆς προόδου συναντᾶται ἀπὸ τὸν Hegel στὴ θέση: τὸ ἀληθές ὡς ὄλο, καὶ ἐπισημαίνεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Adorno. Γι' αὐτὸ εἶναι καὶ ἡ διαλεκτικὴ του ἀρνητικὴ, ὡς καθορισμὸς ὄλων τῶν ὄντων ὡς ἐλλειπτικῶν ὡς πρὸς τὸν ἑαυτὸ τους. Οἱ ἰδέες γίνονται ἀρνητικὰ διακριτικά, καὶ ὅπως λέει ὁ ἴδιος «λεκέδες στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, λεκέδες ποὺ γίνονται ρωγμὲς μεταξὺ αὐτοῦ ποὺ ἀπαιτοῦν νὰ εἶναι τὰ πράγματα καὶ αὐτοῦ ποὺ εἶναι»¹.

Ἡ γνώση τῶν πραγμάτων δένεται στὴ σχέση τους μὲ ἔννοιες, καὶ ἡ σκέψη τοῦ Adorno εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀποκαλύψῃ τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο σὲ σχέση μὲ αὐτὰ στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται.

Ἀπὸ τὴν πολὺ σύντομη, περιληπτικὴ ἀναφορὰ μου στὶς δυὸ μορφές τῆς διαλεκτικῆς πρέπει νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο καὶ νὰ δοῦμε τί ἀποτελεῖ τὸ οὐσιαστικὸ στὴν προτεινόμενη ἀρνητικὴ διαλεκτικὴ. Γιατὶ ἂν θέλουμε νὰ εἶμαστε συνεπεῖς μὲ τὴν κριτικὴ σκέψη τοῦ Adorno, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε τὰ ἑξῆς: «Ὁποῖος καθορίζει τὸ ὄλο ὡς τὸ ἀναληθές θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρῇ καὶ αὐτὴ τὴν πρότασή του — θέση ὡς ἀναληθῆ καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν κατηγορία ὅτι ἡ θεωρία ἐκλαμβάνει ὡς ἀληθεῖς τίς ἔννοιες τῶν ὁποίων ἢ ἀναλήθεια θὰ μπορούσε νὰ ἀποδειχθῇ.

Καὶ οἱ δύο θέσεις θὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ ἀδιέξοδο, ἀλλὰ ἐδῶ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ προτάσεις οἱ ὁποῖες ἀμφισβητοῦν τὴ λογικὴ ἀλήθεια τῶν ἐννοιῶν ἢ τῆς προτάσεως γιὰ τὴν ἀλήθεια ὡς τὸ ὄλο, ἀλλὰ μὲ τὴν πραγματικὴ συμφωνία μεταξὺ Λογικῆς καὶ Εἶναι. Ἡ θέση ὅτι ἢ

1. Ὁ.π., σ. 151.

ἀξιολογικὴ ἀλήθεια ταυτιζομένων ἐνοιῶν καὶ προτάσεων ἔχει ἀντικειμενικὴ ἰσχὺ ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ὄντικὴ κρίση γιὰ τὸ ὄν: Αὐτὸ τὸ ἴδιο εἶναι ἀρνητικό.

Ἡ λογικὴ διαδικασία τῆς ἀρνητικῆς διαλεκτικῆς δείχνει ἄλλη μιὰ φορά, καὶ ἀποτελεῖ πλεονέκτημα ἢ δυνατότητα, τὴν ἀνάγκη ἀποφυγῆς τῶν ἀπολυτοτήτων. Ἀνοίγει μιὰ νέα προοπτικὴ γιὰ ὅ,τι θᾶ ὀνόμαζα ἀρνηση ἔχι ὡς «θέση», ἀλλὰ ὡς ἀπορητικὴ δυνατότητα στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα ἰδιαίτερα. «Ἀρνηση» ὡς ἀπορία σημαίνει μιὰ ἄλλη θεώρηση, ἓνα ἄλλο κοίταγμα τοῦ κόσμου τῶν κοινωνικῶν δομῶν, τῆς οὐτοπικῆς ἀρμονίας μεταξὺ ἰδιαιτέρου καὶ γενικοῦ.

Ἄραγε ὅ,τι εἶναι πραγματικό εἶναι λογικό; Διαλεκτικὴ ἀπορία ἢ ἀπορητικὴ διαλεκτικὴ;